

Хальмг келиг байджуулгъна зärm хаалгын тускар

Хальмг таньгчын келнэ, литературин болн тууджин, номин шиндждлгънэ институт терминологическ шишлин комиссий токтав. Оргн зовтэ терминологическ комиссий токталгын эн цага хальмг литературин кел цааранднь делгруджин кергт эрки чинртэ болджана.

Хальмг келн эврәннь угмудин үндсн кбрнэгэрн цуг моньглын йозурас гарсн деерән, түвдин, китдин, түргин келнэс болн санскристэс багъ бишәр угмуд шиньгэдж авсн, нарн гарх үзгин келмүдин нег ик хуучна келн болдг.

Арасälä хальмг негдснэс авн, тер дотр советин цагас авн, хальмг келнэ үгллин кбрнэг талин келнэс угмуд шиньгэдж авлгъна хаалгъяр бääтхэ, тбрски келнэ аргын ончтагъяр олзлсн учрар элвгяр байджсн.

Советск улсин социализм тосхлгъна болн цааранднь коммунизмүр йовлгъна ноолданда залгъмджта тууджин туургсн йовлмуд хальмг келнэ үгллд ик орм ээлджәнэ.

Мбнъкинд „Алдр Русь ницүлгсн“ улсин ницнэгъу ик бүлд, цуг келн äмтс медлцдж хамцнэгъу бääхд, СССР-н улсин келнэ грамматическ янзули цааранднь сээрүлхд бо-

лн үгин тоогыннь байджәхд орс келн кучтэ булг болсн. Хальмг келнэ үгмүдин тонь нургьлдж орс келнэс болн орс келәр дамдждж немгднэ. Интернациональн үгмүд хальмг келнэ алтн кбрнэгд орсн.

Альк чигн талдан келнэ äлл хальмг келнэ үгмүд олна джиргьлд болн бääлдд гарсн хуврлт туслнь орлцдж, эрк биш хәрү бгнэ. Одгä цаг күртл медгдäд уга шин медрл, шин йовлд эврä бийдән нер бгхиг керглнэ. Эн нерд алдр орс улсин келнэ нилчәр тбрски келнэ үгллин байдждадж орс келнэс авгдсн үгмүдәр нерäдгднэ.

Шин үгмүд, салу зәнъгс гаргьлгъна йовлд болн хуучн үгмүдт шин чинр бглгънэ олн зүсн аргь олзлгын үгллин байджалгъна үндсн болна. Терминологическ комиссин кбдлмш делгрудлгънэ кергт политическ, научн-техническ болн художественн литературинг чикәр хорчуулгъна кергт талин келнэ үгмүд орулдж айлгъна зергүлдж, эврä келнэ үгмүд олдулх кергт тбрски хальмг келнэ үг бүрдэгч хүвс дамджулдж бсхк тбриг шиндждлж дасх кергт оньчта оньг кергджәнэ. Тер тускар мана хälläцд ним тбрмүд оньчта болдж сангднэ.

I. ТӨРСКН КЕЛНЭ ҮГ БҮРДÄЛГЪНÄ СУФФИКС ОЛЗЛГЪНА ТУСКАР

Хальмг келид үг бүрдäлгънэ суффикс багъ биш. Эн суффиксмүд урднь багъяр олзлгддг билä. Эдниг нургьлдж мал бсклгънэ профессий нерäдхд, үүлдврчин, кбдлмшин зер-зевиг болн ямр нег бääдл темдглхд олзлгдг билä. Туслнь үг бүрдэгч суффикс олзлсар шин үгмүд гарлгын зärm улсин альн болгьлж, эс-гихлэ шоглх дуринь күргдг билä. Келхд, сургьульч гисн үг бүрдäхд тним йовлд гарсн. 1934 джил күртл учащийся гисн үгиг сургьулин күүкд—учащися дети гидж үгмүд ницүлдж орчулдг билä.

Болв эн сургьульч гисн үг цаг дахад, нань чигн үг бүрдэгч суффиксмүд олзлгъяр гарсн үгмүдлэ äлл литературин келнэ нормд орад, мана келнд шиньгрв.

Тбрски келәр газет, журнал, учебник болн талдан литератур гаргьлгын, школмуд делгрглгын болн күүкдиг хальмг келәр сургьлгын кесг олн үгмүд шинэс бүрдäv. Эн дотр мана „Хальмг үнн“ газетин чинрнь ончта ик.

Одгä цагт—ч,—ач,—äч—чир гилг суффиксмүд легд ик бүрдэгч чинртэ болв. Эднәр дамдждж үүлдврчинн нерд келгднэ: кбдлмшч—рабочий, тосхач—строитель, кбдäч—

работник, церглäч—служащий, үүдäч—творец, деллäч—создатель, бурдäч—организатор, орлчачнр—участники, саальч—доярка, үүлдврч—делец.

Үг бүрдäлгьнд-вр,-ан,-äн-лгын,—лт болн нань чигн суффиксмүд ик чинр зүүсн, келхд: днилвр—победа, дуудвр—призыв, күцäвр—успех, неквр—требование, гардвр—руководство, даалгьвр—задание, үүдвр—возникновение, шиидвр—решение, токтавр—постановление, үүлдвр—действие, келвр—рассказ, кемкддән—грызня, гүүлгән—торговля, залгьлдән—связь, ницдән—объединение, ницлг—союз, бслт—рост, ббдм—подъем, тосхлт—строительство, дамшлт—опыт, хуврлт—изменение, шунлт—настойчивость, шунмгьалг—активность, дарачлт—последовательность, цуглүлт—сбор, күүрлгн—крушение, батлгьч—утверждение, хамцлт—единение.

Үг бүрдäгч талдан чигн суффиксмүдиг делгүгьяр олзлх кергтэ, келхд: ц,—мл,—чг,—л болн нань чигн. Эн суффиксмүдин дбнэгär ним үгмүд бүрдсн: ургьц—урожай, гарц—всход, ургьмл—растение, цецгәнчг—цветник, үзглл—букварь, үглл—словарь болн нань чигн.

Мана келид л гидг суффикс шин биш. Эн суффиксәр бүрдäгдсн үгмүд цбн биш, келхд: серт—сознание, үкл—

смерть, медл—ведомство (административн хувалт) болн нань чигн.

Дарацлгтагъяр болн чикәр үг бүрдэгч суффиксмүд олзлгын санаг кесг үгмүд ницүлдж утхинь цйялгьлж бичлгънэс гетлгх. Ямр нег санаг кергтэ үгинь олзлдж цйялгьч олн үг орулл уга келхлэ, бичхлэ чинр-утхинь амр медгднэ. Энүн деерäс элл-аху хозяйство гисн үгäс, элл-ахуч—хозяйственник гидг үг бүрдäдж болхми, передовик гисн угиг түрүүлгч гидж болхми. Энүнэс иштä передовая команда гисн ургкла äлл үг ницүлдж түрүн нүүрт йовгч команд гихин ормд түрүүлгч команд гихми. Мана келид гч гидг суффиксәр талдан чигн үгмүд бүрднэ, келхд, омггч—вдохновитель.

Дарацлгтагъяр болн чикәр үг бүрдэгч суффиксмүд олзлгын үгмүдин чинринь салгьлж, тедниг шулун болгар келнэ нормд батрулхд эрки аргын болна. Келхд, творец гисн үг нег саамд сольгдл уга бичгднэ, талин саамд үүдäч гидж бичгднэ, творчкне силы гисиг нег саамд творческ чилд, талин саамд эрдм билгин чидл гидж бичлгьгч чик гидж тоолдж болшго. Иим олн зүсәр келлгын болн дарацлт уга йовлд утхинь медлгьнд болн келнэ норм батрэлгьнд дбнэ болшго. Эн учрар лт болн лгын гидг суф-

фиксмүдиг олзлхин кергт ик

медрлггээр орлиц кертгэ. Хальмг келнд лггн гидг суффиксин доньгэр үүлдвр үг бйэлгнэ нерд бурднэ. Тер учрар дружба гидг үгиг лггн илд суффиксар биш лт гидг суффиксар иньглт гидж дамжулх кертгэ, түүнэс бурдх үгмүдиг иньг—друг гидг үгэс бурдлах кертгэ, келхд дружественные народы—иньглт улс, дружить—иньглх болн нань чигн.

Мана хялэйцэр лт болн лггн гидг суффиксмүдин чинриг салгвад изменение гидг үгиг хуврлт гидж, превращение гисиг хуврлгн гидж келджд болхми.

Мана келнд лт гидг суффиксиг дарацллтгагвар олзлггн чинринь туслнь үзүлгч кесг олн үгмүд бурдлггнлд донь болхми. Келхд, залх—управлять гидг үгэс управление—заллт, энүнэс управляющий—залгч гидг үгмүд бурдлдж болхми. Гегэрх гидг үгэс гегэрлт—просвещение гидг үг, энүнэс Гегэрлтин министерств—Министерство просвещения болн нань чигн.

Алдр орс келнэ нилчэр чинр үзүлгч нернэ суффиксмүд чигн сан доньцлгтэ болв, келхд: разрезная азбука—керчмр үзг, письменная работа—бичмр кбдлмш, наглядное пособие—үзмр доньг, высокопроизводительный—обдм ашта болн нань чигн.

Альк чигн суффиксмүд олзлхин кертг үгмүдиг болсн

бүтцэрнь бурдлг уга, келн бргдлггнэ келнэ дотрк йоснас иш авч, үг бурдлах кертгэ. Келхд, шог гисн үг шутка гисн үг болдг, болв энүг шоглггн гидж хаджгэр биччхэнэ.

II. ХОЙР ҮГ НИИЦҮЛДЖ ТОКТАДГ ЧИНР

Хальмг келнд шин чинрмүд эки утхднь обрхи хоёр үгэс ницүлдж гарггднэ.

Хальмг келнэ үгглин кбрънд хог-хол—питание, элгнсалн—родственники болн нань чигн үгмүд бйәнэ. Эн метэр шин нердлггь бгхин кертг хоёр үг ницүлдж, шин нерд гард болв. Келхд, мана келнэ үггдл ним үгмүд батар орв; зер-земш—фрукты, эл-тавр,--товар мал-агьрусн—животные, бгг-эд--имущество болн нань чигн.

Одгэ цагин хальмг келнд шин йовдл нердлхин кертг үг ницүлггнэ деер келгдсн принцип икар делгрв: орн-нутг—страна, куч-кблсн—труд, куч-кблсч—трудящийся, куми-амтн—человечество, ни-негн—единство, эрүл-менд—здравоохранение эк-эцк—родители болн нань чигн.

Тер учрар шин йовдлгч нердлхин кертг ганцхн бйэлгнэ нерд ницүлггэр бйатхэ, талин чигн келлгнэ нерд бйэлгнэ нерлэ ницүлдж токтагднэ, келхд: шүүдж-шалгглын—критика, бсдж-брг-

длггн—развитие болн нань чигн.

Ботв үг ницүлдж, йоста кевэр келиг үгэр байджалгнла хамдан, тбруц эвб уга, болс бүтцэрнь үг ницүлдж бурдлггн келднэ. Иигджд бркбүл гидг үгмүд ницүлдж семья гисн үгин утхинь гарггнэ. Талданар болхла булгисн үг даньгдан семья гисн үгин чинр дзана, брк гисн үг болхла двор гисн утхта. Олз-ору гисн ницүлггэр прибыль гиснэ утхинь медүлнэ. Талданар болхла ору гисн үг даньгдан прибыль гисн үгин чинр даана, олз гиснэ доход болн польза. Терүн дотр ухаллгн угагвар келнэ зокалар биш үг ницүлггд бйәнэ. Келхд, качество обучения... гисиг сургьлггнэ чидл идиг... гидж бичджд, энүнд идиг гисн үг, келхд урд нег цагт бурушагдсн тбр-тбкм—политика гисн үг ницүлггнэ адл орчачин орндго ухаллгн.

Тбмр-хаалггчир—железнодорожники гисн үгд тбруц керго дефис тавнэ, юньгад гихлэ тбмр гисн үг бйэлггнэ нерд келгдсн цйэлггьт болдмн. Цйэлггьт цйэлггьдях үгэсн дефисар бичгдмн биш.

Керг угагвар үг ницүлггнэс ууджм йовхми, юньгад гихлэ, күүнэ келнд ухаллгн уга болн искусствени йовдлмуд күүнэ уха медлггьг бидү болгнэ. Эн метэр созлат гидг үүлдвр үгиг үүлдн-делдх (творя создавать) гидг үг

ницүлггэр келнэ. Йосндан болхла эн үгин утхиг делдх гисн нег үгэр келджд болхми. Выдержать гисн үүлдвр үгиг тесджд-даах гидг хоёр үгэр бичджд, болв ганцхн тесх гисн үгэн келхлэ амр болн медмдждтэ болхнь ил. Доказать гисн үүлдвр үгиг үзүлдж-медүлх гидг келнэ, йосар болхла медүлх гисн үг туслнь чинр-тнь хйрү бгнэ. Эдү мет дала үлгүрмүд үзүлдж болхми. Мана келнд үгмүдиг чинрэрнь салгьлггнэ, утхинь чинриг диглггнэ йовдлгч келнэ нормд батрулх кертгэ. Эн кевэр зер-зев—вооружение, болв селм гисн—оружие. Зер-земш—фрукты, болв темсн—овощи, чидл—сила, кучн—мощь, энүнэс мощный гисн чидлтэ болн кучтэ гихми.

Мана келнэ нормд шин меддр орулгч, келхд: соцлбрлдн—соцсоревнование, политсургьуль—полигообразование болн нань чигн мана келиг уралан йозулгч ницүлггьг омгтагвар орулх кертгэ.

III. КЕЛИГ БАЙДЖУЛГГНЭ ОРЧУЛГЧ АРГЪ

Хальмг келиг үгмүдэр байджалггнд орчулггнэ аргъ ик орм ээв. Политическ, научн-техническ, художественн болн нань чигн литератур орчулггн шин медрл, шин йовдл, шин нердлггь токталгг гарггь. Эн кевэр манд туслнь болн илэр утхинь үзүлгч кесг

олн орчулггдсн салу үгмүд болн бжкл зйньгс бйәнэ, келхд: буудан эдл-аху—зерновое хозяйство, харелтин кучн—оборонная мощь, зер-зевтэ чидл—вооруженные силы, прогрессивн чидлмүд—прогрессивные силы, чидл сергях—пробудить силы, культурин кемджд—культурный уровень, колгн—транспорт болн нань чигн.

Орчулггнэ эв-аргъ, үг бурдлггнэ суффиксмүд олзлггнэ болн ницүлггэр шин үгмүд бурдлггнэ эсв керглх деерән үгмүдг невр чинр бггч, хуучрсн үгмүд олзлдж, үгин чинрг шин утх орулдж, диглхиг керглнэ. Эн йовдл күтц чинринь барджд болн үгиг нег утхтагвар олзлх керг гарггнэ. Эн кевэр алдр гисн үг салу чинр авч, великий гисн үгин утх зүүсмн, болв зярмдн алдр гисн үгиг туурсн—славный гидг үг бйэггь бйатл, славный гидг үгин орчд олзлана.

Агьу гисн үг тбрхэрэ про-странство гидг үгин чинр зүүггь бйатл, ик гидг үг немад, великий гидг үгин чинр бггч нег цагт олзлггджджасми. Тушг—опора болн оплот, кбрънг—запас болн резерв, чинр—качество болн значение гидг үгмүд невр чинр зүүцкэсмн, ицх—надеяться, итхх—доверять, делдх—создать, хбв—часть, хув—судьба, кишг—счастье.

(Цаарандкнь дарук номерт.)
ПАВЛА Дордж.